

مقاله پژوهشی

نموده‌هایی از هنر اسلامی قرآنی در برخی مساجد تاریخی اصفهان

محمد حسین ریاحی*

دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱

پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵

چکیده

مساجد در طول تاریخ اسلام به عنوان مهم‌ترین و مؤثرترین نهادهای عبادی و معنوی مسلمانان به حساب آمده‌اند. اهمیت این نهادهای معرفتی که مزین به نمادهای روحانی از جمله آیات و روایات و کتیبه‌های مشحون از آموزه‌های وحیانی می‌باشد فضایی را ایجاد می‌کند که مؤمنین و حتی کسانی که در آن وارد و حاضر می‌شوند احساسی خاص و سرشار از لطف و بهره‌گیری مثبت دارند. مسجد به جهت اشتیاق مسلمین در شکوه هر چه بیشتر آن، پایگاهی برای کمال مطلوب و نیل به معانی است و بدین روی عرصه‌ی هنرهای منبعث از قرآن و عترت به ویژه کتیبه‌ها و جلوه‌هایی از آیات و سوره‌ها می‌باشد.

در این نوشتار سعی بر آن است که با ترسیم وضعیت این اماکن مقدس که ملهم از تفکر و اندیشه‌ی اسلامی به ویژه نشأت گرفته از مضامین و معانی قرآنی می‌باشد فضای ظاهری و کالبدی آن مورد توجه قرار گیرد. و در واقع به این مسأله پاسخ گوید که هنر و معماری در خدمات ارزش‌های معنوی و قرآنی تا چه اندازه کارساز و اثرگذار است.

بدین روی در مقاله حاضر به توصیف مساجدی از شهر تاریخی اصفهان پرداخته است. البته این مساجد به دلیل برخی ویژگی‌های معنوی و معماری نه تنها در ایران بلکه در عالم اسلام شهره و مورد توجه است.

واژه‌گای کلیدی: مساجد، معماری، هنر، کتیبه‌های قرآنی، اصفهان

*دکتری تاریخ اسلامی و مدرس دانشگاه
mhr.mhrmhr@yahoo.com

مقدمه

همه ادیان و بخصوص ادیان ابراهیمی در طول تاریخ، مکان‌هایی را برای عبادت و راز و نیاز با خداوند و معبود خویش به وجود می‌آوردند و این مکان به دلیل این‌که محل عبادت و بندگی مردم بود برای جامعه مهم و مقدس به شمار می‌رود. وجود معابد و کلیساها و کنیسه‌ها در شهرهای مختلف جهان با توجه به دین مردم آن شهر، گویای اهمیت و قداست این مکان‌ها و کارکردهای فرهنگی اجتماعی آن‌ها می‌باشد.

در دین اسلام نیز، مساجد از مهم‌ترین مکان‌هایی است که مسلمانان برای عبادت پروردگار خویش در آن جا اجتماع می‌کنند و به همین دلیل در همه‌ی شهرها و حتی نقاط دور افتاده سرزمین‌های اسلامی نیز مساجدی برای برگزاری مناسک عبادی وجود دارد.

قداست این مکان و از طرفی کارکردهای مختلفی که این مساجد علاوه بر محل عبادت در طول تاریخ داشته‌اند باعث گردید که هم حکومت‌های اسلامی و هم مردم و هم هنرمندان تمام اهتمام خود را به کار گیرند تا در بنای هر چه باشکوه این مکان‌ها سهیم باشند. به همین دلیل است که اکثر هنرها و مضامین اسلامی را امروزه در مساجد شاهدیم.

از جمله این هنرها، کتیبه‌نگاری و خوشنویسی در این ابنیه است که در طول تاریخ و در هر دوره‌ای به بهترین نحو وجود دارد. استفاده از آیات و روایات اسلامی با هدف ترویج فرهنگ اسلامی، تذکار و بیان تفسیر برخی از آیات، از مفاهیم این کتیبه‌هاست که به بهترین وجه ممکن در تزئینات این بناها به کار رفته است.

در این مقاله با استفاده از منابع میدانی و کتابخانه‌ای به بررسی توصیفی هنرهای اسلامی قرآنی موجود در مساجد با بهره‌گیری از مضامین آیات قرآنی در چند مسجد مهم شهر اصفهان خواهیم پرداخت.

۱- مسجد جامع کبیر (عتیق) اصفهان

به نوشته ابونعیم اصفهانی در صد و اندی پس از هجرت، ایوب بن زیاد به عنوان عامل خراج و سعید بن منصور حمیری به عنوان امیر جنگ از سوی منصور خلیفه‌عباسی، به اصفهان گسیل شدند. پس از برکناری سعید بن منصور، ایوب بن زیاد که مسئولیت جمع‌آوری مالیات و امور جنگ را با هم عهده‌دار شده بود، در قریه «خشینان» منزل گزید و کاخی بر کرانه رودخانه فرسان و در جوار آن مسجدی دارای مقصوره بنا نهاد و در آنجا منبری قرار داد. وی همچنین برای تجار و کسبه و کارگران طرح بازاری انداخت که در

جنب یهودیه در مکانی معروف به «صف التبانین» (بازار گاه فروشان) ساخته شد. در روزگار ولایت ایوب بن زیاد خانه‌های یهودیه به خانه‌های قریه‌ی خشینان متصل شد. پس از برکناری ایوب، اعراب قبیله تیم که ساکن قریه‌ی طهران در حومه اصفهان بودند، مسجد جامع بزرگی در یهودیه بنا کردند و در ۱۵۶ هـ. ق منبر مسجد ایوب بن زیاد را بدانجا انتقال دادند.) ابو نعیم اصفهانی، ج ۱، ص ۳۵-۳۷.

یهودیه پس از بنای مسجد جامع از طرف صحرا گسترده شد و پانزده ده به آن اضافه گردید. با وسعت یافتن یهودیه مردم به توسعه مسجد پرداخته بر آن اضافاتی نمودند که از جمله آنها زمین‌های معروف به خصیب آباد بود که خصیب بن سلم به مسجد اضافه کرد. در ۲۲۶ هـ. ق در زمان خلافت معتصم عباسی و امارت یحیی بن عبدالله بن مالک خزاعی مسجد جامع تجدید بنا شد و مساحت آن با اضافاتی که از زمین‌ها و خانه‌ها به آن ضمیمه گردید، افزوده شد. (ریاحی، ۱۳۸۵، ص ۵۹)

مسجد جامع اصفهان درواقع مجموعه‌ای از معماری‌ها و آثار هنری دوره‌های پس از اسلام ایران است و یادگارهای پادشاهان، وزرا، امرا، رجال و بانوان نیکوکار ایرانی را دربردارد. بنابراین، تحولات معماری اسلامی ایران را در مدت هزار سال اخیر به خوبی می‌توان در آن مطالعه نمود. قسمت‌های دیدنی و جالب این مسجد بدین قرار است:

۱. صفه‌های کوچک سمت راست دالان ورودی که ستون‌های مدور با تزئینات گچ‌بری دارد، مشتمل بر آثار دوره دیلمی از قرن چهارم هجری است.

۲. چهلستون واقع در سمت چپ دالان ورودی، که در ساختمان آن از سبک ابنیه‌ی سلجوقی پیروی شده است، از دوره‌ی پادشاهان آل مظفر در قرن هشتم هجری است.

۳. در ضلع جنوبی مسجد، گنبد خواجه نظام الملک، وزیر مشهور ملک‌شاه سلجوقی، قرار دارد که سال ساخت آن بین ۴۶۵ تا ۴۸۵ هـ. ق است و به احتمال زیاد در ۴۷۳ هـ. ق به پایان رسید. کتیبه‌ی کوفی این گنبد، نام پادشاه وقت، ملک‌شاه، و وزیر او، خواجه نظام الملک، را دربردارد. عنوان ملک‌شاه در این کتیبه «یمین خلیفة الله امیرالمؤمنین» ذکر شده و خلیفه‌ی عباسی در آن زمان المقتدی بالله بوده است.

۴. چهلستون‌های طرفین این گنبد از دوره‌ی دوم عهد سلجوقی (جانشینان ملک‌شاه) و از اوایل قرن ششم هجری است.

۵. چهلستونی که در منتهی الیه غربی این ضلع واقع شده از دوره‌ی شاه عباس اول صفوی است. این چهلستون در سال ۱۰۱۹ هـ. ق به ساختمان‌های مسجد افزوده شد.

۶. ایوان جنوبی مسجد، صفه صاحب، که ساختمان آن از قرن ششم هجری و تزیینات داخل و خارج آن از سده‌های هشتم تا یازدهم هجری است. دو منار این ایوان ظاهراً در عهد حسن بیک ترکمان معروف به اوزون حسن (قرن نهم هجری) افزوده شد و در دوره‌ی او و پادشاهانی مانند شاه طهماسب اول و شاه عباس دوم، تعمیرات ضروری مسجد به انجام رسید و داخل و خارج این ایوان با تزیینات کاشی‌کاری آراسته شد. در بین مقرنس‌های طاق این ایوان نام ابوالنصر حسن بهادر، که بانی تعمیرات و الحاقاتی در این مسجد بود، در یک لوحه‌ی کاشی‌کاری مورخ به سال ۸۸۰ هـ. ق دیده می‌شود.

۷. تزیینات کاشی‌کاری اطراف صحن از دوره‌ی حسن بیک ترکمان است.

۸. ایوان شرقی مسجد، ایوان شاگرد، که مشخصات سلجوقی خود را از قرن ششم هجری به خوبی حفظ کرده است. داخل این ایوان با آرایش‌های گچ‌بری قرن هشتم هجری پیرایش شده و کتیبه‌ی کاشی‌کاری آن از تعمیرات دوره‌ی شاه سلیمان صفوی حکایت دارد.

۹. در مشرق این ایوان، صفه‌ی عمر واقع شد که در دوره‌ی قطب الدین محمودشاه آل مظفر به وسیله مرتضی بن الحسن العباسی الزینبی در محل بنای قدیمی دیگری ساخته شد. این بنا در دوره‌ی حکومت پوشالی و موقتی اشرف افغان تعمیر و به دستور او کتیبه و الواحی به آن افزوده شد. وجه تسمیه‌ی این ایوان به عمر نه خلیفه‌ی دوم بنا بر آنچه اهل سنت می‌گویند بلکه عمر بن عبدالعزیز عجلی از آل ابودلف است که در اصل بانی ساختمان این صفه و مدرسه مقابل آن بود.

۱۰. ایوان غربی مسجد، ایوان استاد که ساختمان آن از قرن ششم هجری است و تزیینات کاشی‌کاری آن بیشتر از نوع خطوط بنایی است. این ایوان در دوره‌ی پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی تعمیر و تزیین و با کتیبه‌ها و الواحی در قالب خطوط مختلف آراسته شد.

۱۱. در شمال ایوان غربی، مسجد کوچکی از دوره‌ی اولجایتو، ایلخان مسلمان مغول، واقع شده است که محراب عالی گچ‌بری آن در سال ۷۱۰ هـ. ق به دستور وزیر ایرانی او، محمد ساوی، ساخته شد و طاق‌های آجری متنوع دارد. محمد ساوی یا ساوجی در سال ۷۱۱ هـ. ق بر اثر سعایت بدگویان به دستور اولجایتو کشته شد؛ ولی این اثر ارزنده دوره‌ی صدارت او همچنان نام او را در تاریخ جاویدان کرده است. نام نامی استاد حیدر اصفهانی که سازنده این محراب عالی گچ‌بری بود نیز در آخر حاشیه‌ی کتیبه‌ی محراب بر جای مانده است.

۱۲. در مغرب ایوان غربی و مسجد اولجایتو، شبستان از دوره‌ی حکومت سلطان محمد بن بایسنقر تیموری واقع شده که سال ساختمان آن ۸۵۱ هـ. ق است و بانی آن عماد بن مظفر

ورزنه‌ای از امرای لشکر وی بود. کتیبه ثلث زیبای سردر این شبستان تاریخی را سید محمود نقاش نوشته است. عماد بن مظفر مسجد باشکوهی هم در محل تولد خود، ورزنه، بنا کرد. ۱۳. ایوان شمالی مسجد معروف به صفا درویش از قرن ششم هجری است. کتیبه‌ی گچ‌بری داخل آن از دوره‌ی شاه سلیمان صفوی و تزیینات کاشی‌کاری نمای خارجی آن از اقدامات اداری باستان‌شناسی اصفهان در سال‌های ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ ش است و به این مناسبت کتیبه‌ای به خط بنایی به یادگار گذاشته شده است.

۱۴. در طرفین ایوان شمالی و شمال آن چهلستون‌هایی از قرن ششم هجری موجود است که به خصوص چهلستون شرقی آن طاق‌های متعددی با نقوش مختلف آجری دارد و از قسمت‌های جالب این بنای بزرگ تاریخی به شمار می‌رود.

۱۵. شمالی‌ترین اثر تاریخی مسجد جامع، گنبد تاج الملک مشهور به گنبد خاکی است که بانی آن ابوالغنائم تاج الملک خسرو فیروز شیرازی، وزیر دیگر ملک‌شاه سلجوقی، بود و سال ساخت آن در کتیبه‌ی دور گنبد ۴۸۱ هـ.ق ذکر شده است. این گنبد اثر بی‌همتایی در بین آثار دوره‌ی سلجوقی به شمار می‌رود. (هنرفر، ۱۳۷۲، ص ۶۷-۷۲).

پروفسور آرتور ایهام پوپ، ایران‌شناس مشهور آمریکایی، درباره‌ی این یادگار برجسته‌ی تاریخی اصفهان چنین نوشته است: این بنا با عظمت خاموش و جدی و اسرارآمیزش یکی از زیباترین آثار معماری جهان است. (همان)

بعضی از بازدیدکنندگان ابنیه‌ی تاریخی اصفهان تصور کرده‌اند که دو گنبد شمالی و جنوبی مسجد جامع در اصل آتشکده بود. بدیهی است این اشتباه از آنجا ناشی شده که سبک ساختمان گنبد‌های نظام الملک و تاج الملک در جنوب و شمال مسجد جامع، از سبک معابد ایرانی در دوره‌ی ساسانیان پیروی کرده است. در سده‌های نخستین اسلامی که ایرانیان اندک اندک به دین مبین اسلام گرویدند به تدریج به فکر ساخت مساجد باشکوهی افتادند و چون قرن‌ها در ساخت ابنیه و عمارات مختلف سابقه داشتند، مساجد را به سبک معماری اصیل ایران ساختند و تزیین کردند. از این رو، از نظر سبک، شباهت بسیاری بین مساجد اولیه‌ی ایرانی و معابد دوره‌ی ساسانی وجود دارد. کتیبه‌های داخل این گنبد‌ها شامل آیات قرآنی و کتیبه‌های ساختمانی به نام پادشاهان سلجوقی و وزرای وقت آنهاست. (ریاحی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۴)

در آثار تاریخی موجود در مسجد جامع اصفهان غیر از سبک‌های مختلف معماری، انواع خطوط کوفی، ثلث، بنایی، نسخ و نستعلیق را هم به زبان عربی و فارسی و به نثر

و نظم می‌توان یافت. مسجد جامع درهای متعددی دارد؛ ولی از همه‌ی آن‌ها جالب‌تر در شمال شرقی مسجد است. قدیمی‌ترین سردر مسجد جامع مورخ به سال ۵۱۵ هـ. ق است و کتیبه‌ی کوفی سردر، که خوشبختانه قسمت بیشتر آن باقی مانده است، از تعمیرات مسجد پس از آتش سوزی‌ای حکایت می‌کند که به وسیله‌ی پیروان حسن صباح در آن صورت گرفت. سپس سردر باشکوه دیگری است که جنب گنبد تاج الملک واقع شده و از الحاقات دوره‌ی پادشاهان آل مظفر مورخ به سال ۷۶۸ هـ. ق است. ساختمان روی حوض وسط مسجد را شخصی به نام یوسف آقا در زمان سلطنت شاه محمد خدابنده صفوی، پدر شاه عباس اول، بنا کرد. (هنرفر، ۱۳۷۲، ص ۷۳-۷۴)

در جوانب مختلف مسجد جامع اصفهان کتیبه‌های قرآنی متعدد وجود دارد که بالغ بر هفتاد مورد می‌باشد و بسیاری از آیات و اسماء جلاله برگرفته از قرآن کریم بر آن منقوش است و در فحوای آن عظمت پروردگار، آفرینش آسمان و زمین، آیات و نشانه‌ها و جلال و جبروت و ارسال رسل و منزلت اسلام اشاره دارد. از جمله این کتیبه‌های قرآنی می‌توان به قسمت شمالی مسجد و کتیبه‌های معروف به گنبد تاج الملک اشاره کرد.

کتیبه این گنبد به خط کوفی ساده از آجر به صورت برجسته است که شامل «آیه ۵۴» از «سوره اعراف» است «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ۗ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ۗ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ».

در زوایای محوطه‌ی داخل گنبد خاکی، به خط کوفی ساده با آجر بصورت برجسته از گوشه جنوب غربی «سوره اسراء» آیه‌های «۷۸ و ۷۹» بعد از «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» نوشته شده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ۚ وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا»

در مدخل جنوبی گنبد و زیر هلال بزرگ کتیبه به خط کوفی ساده آجری برجسته، که شامل «سوره آل عمران» آیه‌های «۲۶ و ۲۷» است، دیده می‌شود: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ۗ لَا يَتَّخِذُ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ۗ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ ۗ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُخَذَّرَكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ ۗ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ».

در سر در ورودی شمالی نیز کتیبه‌ای قرآنی شامل آیه ۱۱۴ سوره بقره وجود دارد: «وَمَنْ

أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» که در واقع اشاره به جنایت اسماعیلیان در به آتش کشیدن این مسجد در دوران سلجوقیان دارد.

داخل گنبد نظام الملک اضافات و الحاقاتی در محراب گنبد در دوره صفوی در زمان سلطنت شاه طهماسب اول صورت گرفت که همراه با آن کتیبه‌های قرآنی به محراب افزودند.

این کتیبه به خط ثلث سفید معرق بر زمینه‌ی کاشی لاجوردی رنگ، سوره بقره آیات ۱۴۲ تا ۱۴۴ است. «قال الله تبارك و تعالی: «سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ»

در جای جای دیگر این مسجد نیز آیات، کتیبه‌ها و سوره‌های مختلف قرآن همچون سوره اخلاص، انشراح و ... موجود است که بیانگر عظمت خداوند، آفرینش، ارسال پیامبر و موارد دیگر اشاره دارد.

آنچه نویسنده از بیان کتیبه‌های قرآنی در این مسجد مد نظر دارد بیان تجلی آیات قرآنی در تزئینات مسجد و اشاره به گزینشی بودن برخی از آن‌ها است. چنانچه تفاوت فاحشی در مورد گزینش آیات در دوران صفوی و قبل از آن وجود دارد به طوری که در این دوران به دلیل اهتمام حکومت در تثبیت مذهب شیعه‌ی اثنی عشری در جامعه سعی در استفاده از آیات قرآنی با مفهوم شیعه‌گری شده است.

۲- مسجد حکیم (جورجیر) اصفهان

بنای مسجد حکیم در بافت تاریخی اصفهان و در نزدیکی میدان نقش جهان و در انتهای بازار رنگرزان واقع گردیده و به جهت فضای مناسب، تزئینات زیبای کاشی‌کاری و کتیبه‌های نفیس، از مساجد مهم و معتبر اصفهان محسوب می‌شود. با توجه به منابع تاریخی و شواهد به جای مانده، این مسجد در محل مسجدی قدیمی از زمان آل بویه

معروف به جورجیر که توسط صاحب بن عباد وزیر ساخته شده بود، بنا گردیده است (البته با توجه به نوشته‌ی شاردن، مسجد دوره‌ی صفوی در محوطه‌ی خالی قبرستان بنا شده و بنابراین، مسجد جورجیر قبلاً از بین رفته بوده است). (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۸، ص ۸۰-۸۱)

بنای این مسجد در دوره صفوی بر طبق کتیبه‌های تاریخی آن، به هزینه‌ی محمد داوود، معروف به تقرب خان از پزشکان شاه عباس دوم و شاه صفی ساخته شده است. سال شروع ساختمان مسجد، براساس کتیبه‌ی سردر شرقی، ۱۰۶۷ هـ. ق و سال اتمام آن براساس کتیبه‌ی سردر شمالی، ۱۰۷۳ هـ. ق است.

در کتیبه‌ی سردر شمالی سوره‌ی توحید در یک ششمه هفت پر در وسط مقرنس به خط بنایی ساده و به رنگ آبی لاجوردی بر زمینه زرد منقش شده است (ماهر النقش، ۱۳۷۶، ص ۵۴) در طرفین سردر شمالی مسجد، در دو لوح کوچک و به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی رنگ، نام استاد سازنده‌ی سردر و مسجد محمدعلی بن استاد علی بیگ بناء اصفهانی آمده است. (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، ص ۶۰۵)

بنای مسجد حکیم دارای سردر، صحن، ایوان، غرفه‌های دوطبقه، گنبدخانه، شبستان و همچنین کاشی‌کاری و تزیینات زیبا و کتیبه‌های نفیس است. سردر شرقی مسجد دارای تزیینات کاشی‌کاری و کتیبه‌ی تاریخی است. این کتیبه به خط نستعلیق سفید بر زمینه‌ی کاشی لاجوردی در اطراف سردر به صورت اشعاری آمده که در آن، از پادشاه معاصر- شاه عباس دوم بانی مسجد حکیم داوود، ملقب به تقرب خان و سال شروع ساختمان ۱۰۶۷ هـ. ق یاد شده است). (هنرفر، ۱۳۵۰، ص ۶۱۲)

صحن مسجد وسیع است و نماهای آن با کاشی‌کاری و خطوط بنایی آراسته شده است. در جبهه‌ی جنوبی صحن، ایوان جنوبی، گنبدخانه و شبستان‌های طرفین آن واقع است. ایوان با کاشی‌کاری معقلی و کتیبه‌ی کاشی‌کاری به خط ثلث محمدرضا امامی مورخ ۱۰۷۱ هـ. ق مزین شده است. (همان، ص ۶۰۵-۶۰۸)

گنبدخانه مسجد نیز دارای تزیینات کاشی‌کاری معقلی، کتیبه‌ها و محراب‌هایی است. کتیبه‌ی پایه گنبد مشتمل بر آیاتی از سوره‌ی جمعه به خط محمدرضا امامی است و به عبارت «صدق الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم و تم فی تسع و ستین و الف ۱۰۶۹ کتب المذنب محمد رضا الامامی الادهمی الاصفهانی» ختم می‌شود که تاریخ پایان ساخت گنبدخانه را بیان می‌دارد.

از دیگر تزئینات قرآنی در مسجد حکیم اصفهان می‌توان به پایه های طرفین ورودی شبستان اشاره کرد که در یک حاشیه ۱۰ سانتی متری به خط بنایی با با کاشی فیروزه ای بر زمینه آجر سوره کوثر نوشته شده است.

محراب اصلی مسجد نیز دارای مقرنس بندی، حاشیه پیچ کاشی زیبا و کتیبه‌های مورخ ۱۰۷۱ هـ. ق و به خط خطاطان فوق الذکر است.

کتیبه خارج محراب چنین است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكَيْلًا ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَتَتَغَلَّبَنَّ عُلُوقًا كَبِيرًا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا».

این آیات که شش آیه اول سوره‌ی اسرا می‌باشد با آیه ۱۸ سوره توبه چنین ادامه می‌یابد: «قال الله سبحانه وتعالى إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَسْ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» کتبه محمد رضا الامامی فی ۱۰۷۱.

کتیبه ایوان غربی مسجد شامل سوره‌ی انقطاع و سوره‌ی نصر هست که اینجا نیز قلم محمد رضا امامی را شاهدیم. آیه الکرسی در کتیبه‌های ایوان جنوبی مسجد نیز از جمله تأثیرگذارترین آیات است که با خط ثلث به رنگ زرد در زمینه لاجوردی نوشته شده است و پس از آن چنین آمده است «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا. قال الله تعالى إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» کتبه محمد رضا الامامی فی ۱۰۷۳.

دو محراب دیگر در این گنبدخانه وجود دارد که بر یکی، اسامی دوازده امام به خط محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۶۹ هـ. ق و دیگری، کتیبه‌ای به خط محمدباقر شیرازی و تاریخ ۱۲۵۴ هـ. ق نوشته شده است. بر طرفین فضای گنبدخانه، شبستان‌های ستون‌داری ساخته شده است. ایوان‌های دیگر صحن نیز دارای تزئینات کاشی‌کاری و کتیبه‌هایی به خط محمدرضا امامی هستند. در نمای خارجی ایوان غربی، یک بار دیگر نام معمار و سازنده مسجد یعنی «محمدعلی بن استاد علی بیگ» آمده است. این بنا به شماره ۲۲۳ به ثبت

تاریخی رسیده است. (ریاحی، ۱۳۹۹، ص ۶۶)

آنچه در کتیبه‌نگاری مسجد حکیم اصفهان شاهدیم را می‌توان در دو دسته تقسیم کنیم. دسته‌ی اول آیاتی که به اهمیت نماز و ذکر خدا و خشیت الهی می‌پردازند مانند آیات سوره‌ی اسراء، دسته دوم آیات و سوره‌هایی است که به تثبیت عقاید شیعه اشاره دارد. از جمله سوره‌ی دهر که شأن نزول آن در مورد حضرت علی علیه السلام و اهل بیت ایشان می‌باشد و یا همچنین سوره‌ی کوثر که در تفاسیر شیعی در مورد حضرت فاطمه زهرا علیها السلام می‌باشد. آیهای ولایت و همچنین آیه‌ی تطهیر نیز از جمله‌ی این آیات است که در دوران صفوی برای کتیبه نگاری در مساجد از آن‌ها استفاده می‌شده است.

این مسجد جنبه تعلیماتی و آموزشی نیز داشته است به طوری که علمایی از خاندان کلباسی علاوه بر اقامه نماز جماعت در آنجا تدریس داشته‌اند، همچنین حکیم متأله حاج آقا رحیم ارباب مدتها در آنجا مجالس تعلیم داشته‌اند. (ریاحی، ۱۳۹۶، ص ۲۰-۲۱)

۳- مسجد شیخ لطف الله اصفهان

یکی از زیباترین آثار تاریخی اصفهان که چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌کند و نسبت به هنرمندانی که در پدید آوردن آن دخیل بوده‌اند اظهار تحسین و اعجاب می‌نماید مسجد شیخ لطف الله است. این مسجد در ضلع شرقی میدان نقش جهان که امروزه میدان امام خمینی علیه السلام هم نامیده می‌شود در مقابل عمارت عالی قاپو واقع شده است.

مسجد شیخ لطف الله به واسطه‌ی کاشی‌کاری‌های معرق داخلی و خارج گنبد و کتیبه‌های بسیار زیبای خط ثلث که بسیاری از آنها به خط علی رضا عباسی است، از زیبایی و ظرافت کم نظیری برخوردار است. این مسجد که از والاترین نمونه‌های معماری و کاشی‌کاری ایران در نیمه‌ی اول قرن یازدهم هجری است به فرمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) ساختمان آن شروع شده و سردر زیبای آن در سال ۱۰۱۲ هجری به پایان رسیده است. (هنرفر، ۱۳۵۶، ص ۱۱۷) سال اتمام بنای مسجد و تزیینات کاشی‌کاری آن و نام استاد سازنده آن در داخل محراب معرق نفیس به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی به این ترتیب آمده است: «عمل فقیر حقیر محتاج به رحمت خدا محمد بن استاد حسین بنای اصفهانی ۱۰۲۸» (همان). درباره‌ی وجه تسمیه مسجد شیخ لطف الله باید گفت شیخ لطف الله اصلاً از مردم میس از روستاهای جبل عامل لبنان و اجداد او اکثراً از فقهای امامیه بوده‌اند، چنان که پدر، جد و جد اعلا و پسرش همه به این عنوان اشتهار

داشته‌اند. با توجه به درخواست پادشاهان صفوی و مساعی بسیار آنها در ترویج احکام مذهب تشیع و تشویق و اکرام فقهای آن، شیخ لطف الله میسی نیز مانند جمع کثیری دیگر از علماء بحرین و جبل عامل در اوایل عمر از موطن خود به قصد ایران عازم شد و ابتدا در مشهد مقدس اقامت گزید و در آنجا پس از استفاضه از محضر علمای آن ارض مقدس از جمله ملا عبدالله شوشتری از جانب شاه عباس اول به خدمت در آستان قدس رضوی منصوب گردید و تا تاریخ هجوم ازبکان به خراسان و دست اندازی ایشان به مشهد مقدس در آن شهر مقیم بود. پس از آن به قزوین رفت و در آنجا به کار تدریس مشغول شد. بعد از مدتی اقامت در این شهر به خواهش شاه عباس برای همیشه به اصفهان آمد و در آنجا اقامت گزید. (خوانساری، ۱۳۵۶، ج ۱، ص ۴۴).

بعد از آنکه مدرسه و مسجد شیخ لطف الله برای تدریس و نمازگزاری او مهیا گردید وی در آن مدرسه که امروز وجود ندارد مقیم شد و در مسجدی که تا به امروز به نام وی خوانده می‌شود به امامت و تدریس مشغول گردید و شاه عباس اول نیز برای او مراتبی را مقرر نمود. تاریخ وفات شیخ لطف الله میسی را عالم آرای عباسی در وقایع مربوط به سال ۱۰۳۲ هجری قمری آورده است.

انگیزه‌ی بنای این مسجد هرچه باشد یک عامل مهم را نمی‌توان از نظر دور داشت و آن این که میدان بزرگی که قصر باشکوه عالی قاپو در یک طرف آن قامت برافراشته بود به چنین گوهر گرانسنگی در برابر خود احتیاج داشت و شاید همین نکته شاه عباس را وادار ساخت با احداث این مسجد، زیبایی میدان را به کمال رساند. بنای مسجد از طریق سردر و جلوخانی باشکوه، با میدان نقش جهان مرتبط است و همین ارتباط، سبب توجه کافی معمار سازنده به نمای ورودی آن شده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده به نظر می‌رسد که این نما با رعایت اصول دقیق مهندسی طراحی و ساخته شده است. فقدان مناره و ارتفاع نسبتاً کم سردر، احتمالاً به عمد مجال بهتری را برای عرضه و خودنمایی گنبد فوق العاده‌ی مسجد فراهم کرده است. ورودی مسجد به اندازه‌ی شش پله‌ی سنگی از سطح میدان بالاتر است و در دو طرف آن سکوهایی مرمرین و در اضلاع جانبی سردر، طاق‌ها و درگاه‌هایی به صورت قرینه ساخته شده است. ازاره سردر، از سنگ مرمر و بقیه سطوح آن، تزئینات غنی کاشی معرق است. حاشیه قوس اصلی سردر با کاشی فتیله پیچ فیروزه رنگ تزیین و نماسازی شده است. زیر قوس جناغی این طاق دارای مقرنس بندی زیبایی از کاشی معرق است و در زیر آن، علاوه بر کتیبه‌های تاریخی، پنجره مشبکی قرار

دارد. مسجد شیخ لطف الله چند تفاوت اساسی با سایر مساجد اصفهان دارد این مسجد دارای صحن نیست، مناره ندارد و گنبد آن نیز با گنبد‌های اغلب مساجد متفاوت است. یعنی دو پوش پیوسته می‌باشد. (ریاحی، ۱۳۹۹، ص ۶۸). برخلاف مساجد دیگر وسعت چندان نداشته و گلدسته و برخی دیگر از اجزای معماری مساجد در آن به چشم نمی‌خورد با این وجود یکی از ظریف‌ترین هنرهای معماری در آن به کار گرفته شده که در نوع خود بی نظیر است و بازی رنگ و نور خورشید با آیات قرآنی در کتیبه‌های این مسجد بی نظیر است اما اصلی‌ترین ویژگی معماری این بنا در شاکله‌ی میدان، حل مشکل قبله است که پرفسور پوپ، معمار و ایران‌شناس آمریکایی به آن دقت کرده، وی می‌نویسد: در ساختمان این مسجد بار دیگر استادی و مهارت هنرمندان ایرانی یک مسأله‌ی مشکل را حل کرده بدین معنی که چون مسجد در ضلع شرقی میدان واقع است و خواه و ناخواه در ورودی مسجد به سمت مشرق میدان خواهد بود، اگر بنا بود مسجد را نیز به همین جهت می‌ساختند کار جهت‌یابی از لحاظ قبله مختل می‌شد در این جا با ایجاد راهرو که از ابتدای مدخل مسجد به سمت چپ و سپس به سمت راست می‌چرخد بر این مشکل فائق آمده‌اند، یعنی اگرچه ساختمان مسجد در مشرق است و از نمای خارجی آن چنین برمی‌آید که دیوار جبهه آن در جهت شمال به جنوب است لیکن در همین محراب دیوار بنا شده که به سوی قبله است و وقتی به عظمت این فکر پی می‌بریم که در بیرون مسجد اثری از کژی و زاویه به چشم نمی‌خورد. اما به مجرد ورود ناچاریم قبول کنیم که صحن نسبت به علت مدور بودن جهت یا زاویه‌ی مخالفی نشان نمی‌دهد. دیوارهای داخلی از هشت ضلعی شروع می‌شود و این هشت ضلعی‌ها هر یک به وسیله‌ی کاشی‌های طناب مانند فیروزه‌ای محصور شده و خطوط بسیار زیبایی که از آثار علی رضا عباسی است، مانند قابی هر یک از اضلاع هشتگانه را در میان می‌گیرد. این خطوط از کاشی‌هایی به رنگ سفید خیره‌کننده و در میان کاشی‌های آبی تیره به کار رفته است و زاویه‌هایی که از این هشت ضلعی به وجود می‌آیند پایه خمیدگی بزرگی را تشکیل می‌دهند لیکن انحنای تدریجی گنبد، نقطه شروع انحناء و دایره بزرگ گنبد را از نظر، پنهان می‌کند. (همان، ۷۰-۶۹) در بین علمای نماد شناسی اسلامی، این ویژگی معماری بیان‌کننده‌ی نظام کثرت به وحدت است که در معماری این بنا به وضوح قابل مشاهده است

کتیبه‌های زیبایی که علی رضا عباسی بر داخل و خارج این مسجد نگاشته زیباترین

خط زمان خود است. علی رضا از خوشنویسان بزرگ زمان شاه عباس اول است و چون به خدمت شاه عباس درآمد، خود را علی رضای عباسی خواند. علی رضا در تبریز شاگرد ملا محمدحسین تبریزی و علاء الدین محمد بن محمد تبریزی معروف به علاء بیک بود. پس از ورود او به اصفهان شاه عباس اول جمعی از خوشنویسان مانند محمدرضا امامی، محمدصالح اصفهانی و عبدالباقی تبریزی را بدو سپرد تا زیر دست او خط ثلث بیاموزند. محبت و علاقه‌ی شاه عباس به این مرد هنرمند بدان پایه بود که گاه پهلوی او می‌نشست و شمع به دست می‌گرفت تا علی رضا در روشنایی آن کتابت کند. (بیانی، ۱۳۶۳، ج ۱ و ۲، ص ۴۵۷) اکثر کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله به خط زیبای اوست چنانچه بر بالای سر در ورودی با خط خوش جمله معروف «مایه‌ی محتشمی خدمت اولاد علی است» منقش است که می‌توان از آن به ارادت شاهان و هنرمندان صفوی به مذهب تشیع پی برد. علاوه بر این کتیبه، دو کتیبه‌ی دیگر سر در ورودی، به خط علی رضا عباسی است، کتیبه اول شامل روایاتی از پیامبر بزرگوار ﷺ در مورد چگونگی تشریف به مسجد است که به عبارت «کتبها علی رضا العباسی فی ۱۰۲۵» ختم می‌شود و کتیبه دیگر شامل سوره‌ی جمعه و سوره‌ی نصر است که آن نیز با عبارت «کتبها علی رضا العباسی فی ۱۰۲۵» خاتمه می‌یابد. داخل ورودی مسجد تا فضای زیر گنبد طرح‌های اسلیمی و همچنین برخی سوره‌ها و بازی رنگ و نور صحنه زیبایی خلق می‌کند به گونه‌ای که هر بیننده‌ای را مجذوب خود می‌کند. فضای زیر گنبد نیز با استفاده از نور خورشید که از فضاها‌ی تعبیه شده پنجره‌ها تالو دارد و گردش این نور بر روی کتیبه‌های قرآنی، همواره فضائی عرفانی را متجلی می‌سازد. علاوه بر سوره مختلف قرآن، اشعاری از شیخ بهایی، عالم و دانشمند بزرگ عهد صفوی در دو ضلع غربی و شرقی مسجد با خط ثلث بر زمینه لاجوردی منقوش شده که به منقبت اهل بیت پرداخته شده و برخی از ابیات آن چنین است:

بهائك المذنب المستهام	غریق بحار الخطا یا العظام
واعتقه یا رب یوم الورد	علیک من النار داب الودود
ویسر له کل امر عسیر	فانت علی کل شیئی قدیر
باربعة و عشرة اعتضادي	و هم شفعاي في الیوم العبوس
بطیبه و الغری و کربلا	و سامرا و بغداد و طوس

در واقع کتیبه‌های این مسجد نیز مانند دیگر مساجد عهد صفوی علاوه بر مضامینی

همچون دقت در آفرینش و عظمت خلقت خداوند، هدایت انسان به وسیله پیامبر اکرم ﷺ و رهنمونی قرآن^۲ و چگونگی زندگی دنیوی و راه نجات از سختی آن،^۳ درباره فضائل اهل بیت و آیاتی که در شأن و منزلت ایشان هست نیز اشاره شده است با این تفاوت که از لحاظ کثرت سور قرآنی می‌توان این مسجد را منحصر به فردترین مسجد اصفهان با هنر کتیبه‌نگاری قرآنی دانست که با کمک هنرمندان معماری و خطاطان بی‌نظیر آن دوره، این شاهکار عظیم اسلامی قرآنی را در اصفهان ساخته شده است.

یکی از نویسندگان معاصر ایران در توصیف این بنای ارزشمند و مسجد نفیس آورده است: چنین به نظر می‌رسد که در هیچ موضع دیگری از جهان، در مساحتی به اندازه مسجد شیخ لطف الله این همه زیبایی و هنر و معماری جمع نشده است. چون پا به درون آن می‌نهد، ناگهان رنگ‌ها و نقش‌ها چون هزاران حوری شما را در میان می‌گیرند و بر بستر اثری می‌نشانند که بی‌آن که شعور شهوانی داشته باشد، گرمای جسم از آن غایب نیست. در همان نقطه، پای بند به خاک، با رها، شدگی از خاک به هم می‌آمیزد. این لوزی‌های طاق که هرچه بالاتر می‌روند کوچک‌تر می‌شوند، چون مرغ‌های پرکشیده‌ای هستند که رو به اوج نهاده باشند، چون مرغ‌های عطار در طلب آشیانه‌ی سیمرغ و خط‌های فرود آمده برگرد بدنه‌ها به منزله‌ی قوادم و ستون‌های نقش‌هایند که گویی محکم‌ترین دست‌های دنیا آن را نوشته است. وقتی در همین سفر نخستین بار از آن سوی میدان نقش جهان، درست رو به رو و از فاصله‌ی دور، گنبد مسجد شیخ لطف الله را دیدم، آن قدر جوان و رعنا و شاداب می‌نمود که جز به زیباترین دوشیزه تاریخ روا نبود که به چیز دیگری تشبیه کرد. (ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۳۵۲، ص ۲۹۷-۳۰۰)

۴- مسجد جامع عباسی (امام) اصفهان

یکی از مهمترین بناهای عصر صفویه که در گذشته به نام‌های مسجد شاه، مسجد سلطانی جدید و جامع عباسی شهرت داشت امروزه به مسجد امام معروف است. در کتب تاریخی مشهور عهد صفوی مانند «عالم آرای عباسی» و «وقایع السنین و الاعوام» همه جا به نام مسجد جامع عباسی و مسجد جامع جدید عباسی (سلطانی) یاد شده است. (خاتون آبادی، ۱۳۵۲، ص: ۵۰۷؛ ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۱۶۷۷) این بنا در ضلع جنوبی میدان نقش جهان واقع گردیده، و از نظر ویژگی‌های معماری، تزئینات غنی و آثار نفیس دیگر، از برجسته‌ترین آثار معماری ایران است. ساخت این مسجد در سال ۱۰۲۰ هـ. ق به دستور

و هزینه شاه عباس اول و معماری استاد علی اکبر اصفهانی آغاز گردید و کارهای تزئینی آن تا بعد از مرگ شاه عباس اول ۱۰۳۸ هـ. ق همچنان ادامه یافت. (ر.ک: هنرفر، ۱۳۵۰، ص ۴۲۷) با این حال، عمده‌ی کارهای ساختمان مسجد در این سال به پایان رسیده بود و حتی ساخت و تزئین سر در باشکوه مسجد به جهت تکمیل نمای میدان نقش جهان بسیار زودتر یعنی در سال ۱۰۲۵ هـ. ق به اتمام رسید. (گدار، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۸۷) با توجه به کتیبه‌های موجود، بخشی از کاشی‌کاری و نصب تعدادی از ازاره‌های مرمری و تغییرات جزئی دیگر، در دوره شاهان بعدی صفوی انجام شده است. بنای مسجد با مساحتی حدود ۱۲۲۶۴ متر مربع، به صورت چهار ایوانی ساخته شده و دارای صحن مرکزی با چهار ایوان در چهار جهت اصلی و رواق‌ها، غرفه‌هایی در طرفین ایوان‌ها، گنبدخانه و شبستان، سر در و جلو خان، دو مدرسه با صحن و حجره، تزئینات بسیار متنوع و غنی کاشی معرق و کتیبه‌های نفیس به خط اساتیدی چون: علی رضا عباسی، عبدالباقی تبریزی، محمدرضا امامی و محمد صالح امامی است. در این مسجد به غیر از ازاره صحن، ایوان و سردر که از سنگ مرمر است، بقیه سطوح تماماً با کاشی هفت رنگ و در بخشی خاصه سر در با کاشی معرق پوشیده شده است. (ر.ک: رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، ص ۶۵۷-۶۸۷) جلوخان و سردر مسجد مشرف به میدان نقش جهان با دو مناره رفیع، از شکوه خاصی برخوردار است. جلوخان مسجد با طرح پنج ضلعی، در میانه دارای حوضی هشت ضلعی است و در طرفین آن، دو مناره رفیع مأذنه دار و کاشی‌کاری شده قد برافراشته است. این مناره‌ها به ارتفاع ۴۲ و قطر ۲/۸ متر دارای پلکانی در میان است. سطح بیرونی مناره دارای کتیبه‌هایی به خط بنایی است که به صورت مارپیچ بالا می‌روند و در زیر مقرنس‌های فوقانی نیز کتیبه‌ای به خط ثلث نگاشته‌اند. سردر مسجد در مرکز جلوخان واقع گردیده و در طرفین آن، دو حجره به قرینه یکدیگر تعبیه گردیده است. (ریاحی، ۱۳۹۹، ص ۵۶)

سردر دارای ازاره و سکوهایی مرمرین است. در بالای در ورودی نیز از تخت سنگ‌های بزرگ مرمری استفاده شده است. طاق سردر، در حاشیه بیرونی، با کاشی پیچ فیروزه رنگ بسیار زیبایی تزئین شده که در پایان به پایه‌هایی به شکل گلدان‌های مرمری که با ظرافت بسیار ساخته شده‌اند، منتهی می‌گردند. بقیه سطوح سردر و جلوخان، با کاشی‌های نفیس معرق و کتیبه‌های متعدد و سطح زیرین طاق سردر با مقرنس‌های کاشی بسیار زیبا پوشش یافته است. (ر.ک: جوادی، ۱۳۶۳، ص ۲۱۰-۲۱۱)

در دو اسپر کاشی‌کاری طرفین در ورودی در هشت لوحه به خط مشکی بر زمینه‌ی

فیروزه‌ای چنین نوشته شده: «قال الله سبحانه و تعالیٰ إنما یعمر مساجد الله من آمن بالله و الیوم الآخر و أقام الصلوه و آتی الزکوه و لم یخس الا الله فعسی اولئک ان یکونوا من المهتدین- قال النبی ﷺ: إذا رأیتم الرجل یتعاهدوا المسجد فالشهدوا له بالایمان»
کتیبه‌ی تاریخی سر در مسجد به خط ثلث «علی رضا عباسی» و مورخ به سال ۱۰۲۵ هـ. ق حاکی از آن است که شاه عباس اول این مسجد را، که در کتیبه، مسجد جامع نامیده شده، از مال خالص خود بنا کرده و ثواب آن را به روح جد اعظم خود شاه طهماسب اهدا نموده است. در ذیل این کتیبه به خط «محمد رضا امامی» کتیبه‌ی دیگری نصب شده که به موجب آن از مقام معماری و مهندسی معمار مسجد جامع جدید اصفهان (در مقابل مسجد جامع عتیق) یعنی استاد «علی اکبر اصفهانی» و ناظر ساختمان «محب علی بیگ‌الله» تجلیل شده است.

در طرفین جلوخان وسیع مسجد به خط ثلث زرد رنگ بر زمینه‌ی کاشی خشت لاجوردی نوشته شده: قال النبی ﷺ: أنا مدینه العلم و علی بابها.
در دو اسپر دو جانب شرقی و غربی جلوخان سردر در قسمت بالا به خط نستعلیق سفید معرق بر زمینه لاجوردی نوشته شده:

ناد علیا مظهر العجایب تجده عوناً لک فی النوائب
کل هم وغم سینجلی بنبوتک یا محمد و بولایتک یا علی

کتیبه‌های مناره‌های ورودی مسجد نیز از آیات قرآن همچون آیات سوره‌ی اخلاص و همچنین عبارت لا اله الا الله محمد رسول الله و الله اکبر می‌باشد. (هنرفر، ۱۳۵۰، ص ۴۳۳)
در ورودی مسجد چوبی است که در زمان شاه صفی ۱۰۴۶ هـ. ق با نقره پوشش یافته و اشعاری به خط نستعلیق بر آن نوشته شده است. بعد از گذشتن از این در، وارد هشتی گنبددار می‌شوند و از آنجا از طریق راهروهای گنبددار به صحن مسجد راه می‌یابند. اختلاف جهت قبله و میدان نقش جهان و لزوم ساخت مسجد در جهت قبله‌ی درست، سبب شده که معمار و طراح مسجد با ایجاد انحنای نامحسوسی در دهلیزهای ورودی در عین حال که سردر و جلوخان را در جهت میدان ساخته، ساختمان اصلی مسجد را در جهت قبله درست بنا کنند. صحن مسجد به طول و عرض ۷۰×۵۰ متر، در میانه بنا واقع و دارای چهار ایوان در چهار جهت اصلی و رواق‌ها و غرفه‌هایی دو طبقه در اطراف است. ازاره بناهای رو به صحن و داخل غرفه‌ها و ایوان‌ها، از مرمر مرغوب و بقیه‌ی سطوح تماماً با کاشی

هفت رنگ مزین شده است. (همان)

ایوان جنوبی صحن، به دو دهنه حدود ۱۸ و ارتفاع ۳۲ متر، با تزیینات غنی کاشی و مقرنس و دو مناره به ارتفاع ۴۸ متر، مهم‌ترین و باشکوه‌ترین ایوان مسجد است. کف ایوان با کاشی فیروزه‌ای و آزاره‌های آن با سنگ مرمر پوشیده شده است. کتیبه‌ی سراسری ایوان به قلم عبدالباقی تبریزی و به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی است. طاق ایوان و پوشش کاشی آن که شکاف برداشته بوده، در دوره محمدشاه قاجار ۱۲۶۱ هـ. ق به وسیله‌ی منوچهر خان معتمدالدوله، حاکم اصفهان، به طور سطحی و در دوره‌ی اخیر به طور اساسی تعمیر و مرمت شده است. مناره‌های ایوان با کاشی پوشش یافته و بر آن، کتیبه‌هایی به خط بنایی حنایی رنگ بر زمینه‌ی فیروزه‌ای همچنین در قسمت فوقانی مناره، آیات قرآنی به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. از راه درگاه ضلع جنوبی ایوان وارد فضای گنبدخانه به ابعاد $۲۲/۵۰ \times ۲۲/۵۰$ متر می‌شوند که زیباترین و مهم‌ترین بخش مسجد است. تمام بدنه این بخش، با کاشی‌کاری‌های هفت رنگ پوشش یافته و کتیبه‌ی سرتاسری زیر گنبد آن که شامل روایاتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در خصوص فضائل حضرت علی علیه السلام می‌باشد و طولانی‌ترین کتیبه‌ی مسجد به شمار می‌رود به خط ثلث بر زمینه‌ی کاشی لاجوردی به قلم عبدالباقی تبریزی و مورخ ۱۰۳۶ هـ. ق است. (هنر فر، ۱۳۵۰، ص ۲۶۰-۲۶۴)

در ضلع جنوبی گنبدخانه، محراب کاشی‌کاری با کتیبه‌ای به خط محمدصالح اصفهانی و به تاریخ ۱۰۳۸ هـ. ق واقع است. در جوار محراب، منبری مرمرین با ۱۴ پله قرار دارد که با ظرافت بسیاری تراشیده شده است. (همان)

صورت مربع گنبدخانه در بالا با گوشه‌سازی به دایره تبدیل و گنبد دو پوسته بنا به دهانه‌ی حدود ۲۱ متر بر آن نهاده شده است. ارتفاع گنبد از داخل، ۳۸ و از خارج، ۵۴ متر است. بر این اساس گنبد بنا از نوع دو پوسته گسسته با فاصله ۱۵ متر بین دو پوسته است. گنبد تماماً با کاشی پوشش یافته و در گردنی آن، هشت نورگیر با پنجره‌های مشبک کاشی تعبیه شده، که روشنایی فضای داخل را تأمین می‌کند. (همان؛ رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، ص ۶۵۹-۶۸۶)

تزیینات خارجی گنبد از پایین به بالا به این ترتیب است: طاق‌های کوچک و بزرگ، کتیبه‌ی تزیینی کمربندی، حاشیه‌ی تزیینی با نقوش هندسی و کلماتی به خط بنایی، طاقنماها و پنجره‌های مشبک کاشی با لوحه‌هایی متضمن صلوات کبیره، نقوش اسلیمی، کتیبه‌هایی به خط کوفی بنایی، نوار حلقوی، کتیبه کمربندی به خط ثلث سفید بر زمینه‌ی

آبی و سطح گنبد پیازی شکل که با آجرهای لعاب دار آبی رنگ، اسلیمی‌های دهن اژدری و گل و بوته‌ی ظریف مزین شده است. این گنبد، به همراه ایوان و مناره‌های آن، در دوره اخیر به طور اساسی تعمیر و مرمت شده است. از ویژگی‌های گنبدخانه جنوبی، انعکاس صدا در آن است. (ریاحی، ۱۳۸۵، ص ۱۶۷ - ۱۶۸)

در دو طرف فضای گنبدخانه، شبستان‌های ستون‌دار مستطیل شکلی قرار دارند که به طور قرینه با هشت گنبد کوچک، سوار بر طاق‌های آجری و ستون‌های سنگی ظریف هشت گوش، پوشش یافته‌اند. این شبستان‌ها نیز با کاشی زینت یافته و دارای پنجره‌های مشبک ظریف، ازاره‌های مرمری، محراب و کتیبه‌های نفیس هستند. کتیبه‌ی نمای خارجی محراب شبستان غربی، به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی مشتمل بر آیات قرآنی به خط محمدرضا امامی مورخ ۱۰۷۷ هـ. ق است. کتیبه‌ی درون محراب به خط ثلث طلایی دارای همین رقم است. در دو طرف غربی و شرقی صحن، به قرینه یکدیگر، دو ایوان و در پشت آنها، دو گنبد خانه کوچک‌تر قرار دارد. ایوان‌ها دارای ازاره مرمری و سطح کاشی‌کاری‌های زیبا مزین شده، و دارای محراب‌های زیبا و کتیبه‌های نفیس دیگری است. ایوان غربی در بالا دارای گلدسته‌ای برای اذان و در زیر دارای پنجره‌های مشبک معرق جهت روشنایی گنبدخانه است. کتیبه‌های این ایوان و گنبدخانه، مورخ ۱۰۳۹ و ۱۰۴۰ هـ. ق و به خط محمدرضا امامی و عبدالباقی تبریزی هستند که به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده‌اند. کتیبه‌های ایوان و گنبدخانه شرقی به همان شیوه به خط محمد غنی و محمد صالح اصفهانی و مورخ ۱۰۳۸ هـ. ق هستند. (همان، ص ۱۶۸)

ایوان شمالی مسجد به خاطر اعمال چرخشی که در بنای مسجد نسبت به جهات میدان نقش جهان صورت گرفته است، به جای این که چون دیگر ایوان‌ها در انتها زاویه قائمه داشته باشد، طرحی با زوایای مثلثی دارد و در یکی از اضلاع این مثلث، درگاه طاق دار عریضی به هشتی ورودی متصل می‌شود که به وسیله‌ی سنگی مسدود شده است تا چرخش اعمال شده یکباره در محل عبور به چشم نیاید. بدین رو، نمازگزاران مجبور هستند برای ورود به مسجد، از دو دهلیز کناری ایوان برای ورود به صحن استفاده کنند. این ایوان دارای چهار نورگیر از معرق مشبک است که روشنایی داخلی هشتی را تأمین می‌کند. کتیبه ایوان که شامل آیات سوره‌ی دهر می‌باشد به خط عبدالباقی تبریزی و مورخ ۱۰۳۵ هـ. ق است. (ریاحی، ۱۳۹۹، ص ۶۰)

کتیبه‌نگاری در مسجد جامع عباسی اصفهان ویژگی منحصر به فردی نسبت به دیگر

مساجد این شهر دارد و آن این است که شاید بتوان چنین بیان داشت که کثرت روایات استفاده شده در کتیبه‌های این مسجد نسبت به آیات قرآنی بیشتر باشد. ولی هم روایات و هم آیات با هدف ترویج فرهنگ تشیع و بخصوص تبیین ولایت و امامت امام علی علیه السلام بیان شده است تا جایی که بر خلاف دیگر مساجد، بزرگترین و باشکوه‌ترین کتیبه‌ی موجود در این مسجد به بیان روایاتی از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در خصوص فضائل حضرت علی علیه السلام اشاره دارد. محتوای سور و آیاتی هم که در کتیبه‌نگاری این مسجد استفاده شده، بیشتر مرتبط با اهل بیت علیهم السلام است چنانچه در کتیبه‌ی ایوان شمالی سوره‌ی دهر نگارش یافته که در بیان منزلت حضرت علی و فاطمه زهرا علیها السلام می‌باشد. استفاده از سوره‌ی اخلاص و آیات دیگری که مرتبط با ولایت حضرت علی علیه السلام و شأن و منزلت خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله است در جای جای این بنا قابل مشاهده است.

نتیجه گیری:

۱- آرایه‌های معماری در مساجد چه در اصفهان و یا سایر شهرهای ایران و حتی بلاد جهان اسلام به عنوان اجزاء و ابزاری برای تلطیف و تنوع بخشی این مکان کمک می‌کند، از سردر ورودی مسجد گرفته تا حیاط و نیز فضاهای داخلی و خارجی همه و همه در تکمیل و تکامل فضای آن اثر بخش و مورد استفاده است، خصوصاً این که این فضاها، تأثیرپذیر از مفاهیم و آیات قرآن کریم می‌باشد.

۲- هنرهای تزئینی در مساجد دارای جهت و معنا است، هر چند سیر تاریخی هنر اسلامی فراز و نشیب داشته و نیز تابع اقلیم هم بوده است اما نگارش های قرآنی به صورت کتیبه و به ویژه آثار خوشنویسان می‌باشد که عمدتاً آیات قرآن کریم را متجلی گردیده و آن را در معرض و دید مؤمنین و نمازگزاران قرار می‌دهد و این مسأله در بیشتر مساجد تاریخی اصفهان مشهود و معلوم است.

۳- برخی مساجد ایران از جمله اصفهان عرصه ارائه‌ی هنرهای معنوی به ویژه نگاهشته‌های خطاطان برجسته است. در مساجد این شهر و نواحی آن، آثار خوشنویسان بزرگی مانند محمدرضا امامی، عبدالباقی تبریزی، عبدالرحیم جزایری، علی رضا عباسی، محمدصالح اصفهانی و بجز آن است که عمده نوشته‌ها و یا کتیبه های رقم خورده از آنان، آیات قرآن کریم و مفاهیم وحیانی می‌باشد.

۴- آثار مورد بررسی و توصیف شده مربوط به این مساجد بجز هنرهای دیگری مانند انواع کاشی‌کاری، حجاری و مشبک، به انواع خطوط و کتابت دوره اسلامی موجود در این

مساجد (مانند کوفی، ثلث، نسخ، نستعلیق و ...) نیز اشاره دارد.

۵- برخی از خطوط، یا نوشته‌های قرآنی، الواح سور و آیات موجود در این مساجد، به جهت برجستگی کار هنرمند مورد توجه مردم به ویژه اهل هنر قرار گرفته است مانند کتیبه‌های درب ورودی قدیمی مسجد حکیم (جورجیر)، محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان و یا کتیبه‌های مساجد جامع عباسی (امام) و شیخ لطف الله.

پی‌نوشت

۱. سوره شمس
۲. سوره قدر و کافرون
۳. سوره تین

کتابنامه

قرآن کریم

- ابونعیم اصفهانی، حافظ (۱۴۱۰)، **ذکر اخبار اصفهان**، تحقیق سید کسروی حسن، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۵۲)، **صغیر سیمرغ** (یادداشت های سفر)، تهران: انتشارات توس.
- بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، **احوال و آثار خوشنویسان**، تهران: انتشارات علمی.
- پوپ، آرتور (۱۳۷۰)، **معماری ایران**، ترجمه غلام حسین صدقی افشار، تهران: فرهنگ.
- ترکمان، اسکندربیک (۱۳۷۷)، **تاریخ عالم آرای عباسی**، تصحیح دکتر محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۷۸)، **دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (مساجد)**، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- جوادی، آسیه (۱۳۶۳)، **معماری ایران**، تهران: انتشارات مجرد.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۷۸)، **معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان**، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- خاتون آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲)، **وقایع السنین و الاعوام**، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- خوانساری، محمدباقر (۱۳۵۶)، **روضات الجنات**، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: اسلامیه.
- رفیعی، مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، **آثار ملی اصفهان**، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- ریاحی، محمدحسین (۱۳۹۶)، **ارباب معرفت**، تهران: جنگل.
- _____ (۱۳۹۹)، **سیری تاریخی در هنر و معماری مساجد ایران و جهان**، تهران: ستاد هماهنگی کانون های فرهنگی هنری مساجد کشور.
- _____ (۱۳۸۵)، **ره آورد ایام** (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، اصفهان: مرکز اصفهان شناسی و خانه‌ی ملل (وابسته به شهرداری اصفهان).
- _____ (۱۳۹۱)، **شهری بر هامون نهاده**، اصفهان: مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل (وابسته به سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان).
- گدار، آندره (۱۳۶۸)، **آثار ایران**، ترجمه ابوالحسن سروقدم، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- هنرفر، لطف الله (۱۳۵۰)، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، اصفهان: انتشارات ثقی.
- _____ (۱۳۷۲)، **آشنایی با شهر تاریخی اصفهان**، اصفهان: انتشارات گل‌ها.
- _____ (۱۳۵۶)، **اصفهان (کتاب جوانان)**، اصفهان: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.